

लोकसाहित्य : व्याख्या, महत्त्व आणि प्रयोजन

Folklore: Definition, Importance and Purpose

प्रा. डॉ. वीरा मांडवकर

सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०९

E mail: veeramandavkar18@gmail.com भ्रमणध्वनी ९४०३०९४८८५

गोषवारा

'लोकसाहित्य' हा शब्द इंग्रजीतील 'फोकलोअर' 'folklore' या शब्दाचा पर्यायी शब्द म्हणून वापरला जातो. म्हणजेच फोकलोअर या शब्दाच्या कक्षेत जो आशय येतो, तोच आशय लोकसाहित्य या शब्दाच्याही कक्षेत जो आशय येतो, तोच आशय लोकसाहित्य या शब्दाच्याही कक्षेत समाविष्ट होतो. लोकसाहित्यातील 'लोक' हा शब्द अत्यंत महत्त्वाचा आहे. लोक हा शब्द सामान्य माणूस किंवा स्थान या दोन्ही अर्थाने वापरला जातो. या लोकांची परंपरा असलेले साहित्य म्हणजे लोकसाहित्य अशीही त्याची उत्पत्ती सांगितली जाते. लोकसाहित्य म्हणजे सर्वसामान्य लोकांचे साहित्य. हे साहित्य लोकांकडूनच निर्माण झालेले असते. सहजपूरता आणि अनामिकता ही त्याची वैशिष्ट्ये आहेत. लोकांमध्ये प्रचलित असलेल्या मौखिक परंपरा लोकसाहित्यात असतात. लोकसाहित्याची निर्मिती प्रारंभकाळी कुणीतरी केलेली असते. त्यावेळी त्या साहित्याला नाममुद्रा असते. कालांतराने या लोकसाहित्याचा निर्माता, त्याच्यावर असलेली नाममुद्रा गळून पडते. असे वाङ्मय अपौरुषेय अनाम बनते. याचा अर्थ असा नाही की त्या साहित्याला कोणी निर्माताच नाही. लोकवाङ्मय विशिष्ट जनसमूहाने आपली जनसमूहाची निर्मिती म्हणून स्वीकारलेले असते.

Abstract

The word 'Loksahtya' is used as an alternative to the English word 'Folklore'. That is to say, the same meaning that falls within the ambit of the word folklore. The word 'Lok' ('People') is very important in 'Loksahtya' (Folklore). The word 'Lok' (People) is used to mean either a common man or a place. The literature of these people is also said to have originated as folk literature. Folklore is the literature of the common people. This is made by people. Simplicity and anonymity are its characteristics. Oral traditions prevalent among the people are in folklore. Folklore is created by someone in the beginning. At that time, the literature has a name of creator. Eventually the name stamp on it falls off. Such a literary imperfection becomes anonymous. This does not mean that there is no creator of that material. Folklore is accepted by a particular group of people as the creation of their own group.

बीजशब्द : लोकसाहित्य, लोक, परंपरा, संस्कृती, समाज, अभ्यासक

लोकसाहित्याची व्याख्या

लोकसाहित्याची व्याख्या कोणत्याही एका दृष्टिकोनातून करणे शक्य नाही. मानववंशशास्त्रज्ञ लोकसाहित्याची व्याख्या करताना लोकसमूहातील चालत आलेल्या प्राचीन अवशेषांवर भर देतात. समाजशास्त्रज्ञ लोकसमूहाच्या भौतिक परंपरेला महत्त्व देतात. मानसशास्त्राच्या दृष्टीने विचार करणारे, लोकसाहित्यातून लोकमानसाचा आविष्कार होतो, अशी भूमिका घेतात. यापैकी कोणत्याही एका दृष्टिकोनातून विचार केल्यास लोकसाहित्याच्या विशेषांचा आणि लक्षणांचा बोध होईल अशी समाधानकारक व्याख्या अजून तयार करता आली नाही. तरी विविध अभ्यासकांनी केलेल्या सर्वसमावेशक अशा व्याख्या येथे मांडणे उचित ठरेल.

जोनास बॅलीस

जोनास बॅलीस म्हणतात, 'लोकसाहित्य हे आदिमानव निर्मित असून परंपराप्राप्त असते. याचबरोबर सुसंस्कृत मानवाने देखील निर्मिलेले असते. ही निर्मिती ध्वनी व शब्द याद्वारे केली जाते. लोकसाहित्यात लोकविश्वास, लोकभ्रम, लोकरूढी, लोककलाप्रकार, त्याचप्रमाणे नृत्य, नाट्य यांचा अंतर्भाव होतो.

गास्टर

गास्टर यांच्या मते, 'लोकसाहित्य हे लौकिक परंपरांचा निधी असते. लोकजीवनाचा सर्वसंग्राहक असा तो घटक असतो. ते लोकांचे, लोकांनी निर्माण केलेले आणि लोकांसाठी असते. त्यातून लोकांची प्रकृती आणि सर्जनशीलता प्रकट होत असते. त्याचप्रमाणे त्यात व्यक्तिविशिष्टत्व नसते, तर समूहनिर्मित सर्जनक्षमता प्रभावी असते.'

डॉ. प्रभाकर मांडे

गास्टर यांच्याप्रमाणेच डॉ. प्रभाकर मांडे यांच्या मते 'लोकांमध्ये प्रचलित असलेल्या मौखिक परंपरा म्हणजेच लोकसाहित्य असते. लोकसाहित्य हे लोकांचे असते, व्यक्तीचे कधीही नसते.'

डॉ. गंगाधर मोरजे

'लोकसाहित्य म्हणजे केवळ मौखिक स्वरूपात चालत आलेला वाङ्मयप्रकार नाही. उलट मौखिक आशय विधीसंबंधित कृती व अभिनय यांच्याद्वारा सादर केलेला तो प्रयोग असतो. तो प्रयोग श्राव्य, व दृश्य असतो. म्हणजेच लोकसाहित्य ही प्रयोगात्मक कला आहे.

डॉ. सरोजिनी बाबर

डॉ सरोजिनी बाबर म्हणतात, 'विविध प्रकारांच्या जातिवंत स्वरविलासांनी शिणगारलेले व अशिक्षितांनी कितीक वर्षांमागे रचले असतानाही पाठांतराच्या बळावर पिढ्यान्पिढ्या आपल्या नवनवोन्मेषशालिनी तेजाने पुढच्या पिढीला उत्तेजित करणारे ते लोकसाहित्य.'

अशा अनेक अभ्यासकांच्या व्याख्यांच्या मतांचा परामर्श घेता लोकसाहित्याची काही लक्षणे निश्चितच सांगता येतात की, लोकसाहित्य हे मौखिक किंवा अलिखित स्वरूपात असते. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे त्याचे संक्रमण होत असते. पारंपरिकता हा लोकसाहित्याचा महत्त्वाचा विशेष होय. लोकसाहित्याचा कर्ता अज्ञात असतो. लोकसाहित्याला संहिता नसते. पूर्वकालीन संस्कृतीच्या रूपाने ते समाजात प्रचलित असते. लोकसाहित्य हे कला व वाङ्मय यांचे स्रोत असते. लोकसाहित्य हे एकाचवेळी परिवर्तनशील व पारंपरिक असते.

लोकसाहित्याचे महत्त्व

'इंग्रजीत लोकसाहित्याला 'फोकलोअर' (Folklore) असा शब्द आहे. ही संज्ञा थॉमसन या अमेरिकेतील जागतिक कीर्तीच्या अभ्यासकाने इ. स. १८४६ साली प्रचारात आणली. 'फोक' शब्दाचा अर्थ लोक, जनलोक असाच आहे.^१ जनजीवनातील आणि जनमानसातील भावना, कल्पना, विचारप्रवाह, रूढी, आदर्श यांचे दर्पण म्हणजे लोकसाहित्य. भारतीय परंपरा आणि संस्कृती या दृष्टीने लोकसाहित्याचे स्थान उच्च आहे. लोकसाहित्याची तुलना ही वेद, पुराणे, श्रुती, स्मृती, शास्त्रे, इतिहास यांच्याशी केली जाते. त्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते लिखित, ग्रंथित वा लिपिबद्ध नाही. तर ते निसर्गनिर्मित मानवांच्या प्रकृतीशी पूर्णतः संबंधित आणि जीवनाशी समर्पित राहून प्रवर्तित झालेले आद्य अलिखित अक्षर वाङ्मय आहे. श्रीमती दुर्गा भागवत लोकसाहित्याचे महत्त्व विशद करताना म्हणतात, 'लोकसाहित्य ही उच्च दर्जाची श्रुती आहे. उदात्त संहिता आहे. प्रभावी लोकगाथा आहे, आणि अलिखित पण अभिजात व अक्षरवाङ्मयात मोडणारा भारतीय जीवन संस्कृतिदर्शक, प्रेरक इतिहास आहे. तो अमर आहे यात संदेह नाही. लोकसाहित्याचा अभ्यास म्हणजे संस्कृतीच्या अभिसरणाचा अभ्यास आहे. संस्कृतीचे सातत्य आणि तिच्यात होणारे बदल त्याचे निरीक्षण करावयाचे झाले तर ते लोकसाहित्यात करावे लागते.'^२

लोकसाहित्याचे प्रयोजन

लोकसाहित्याद्वारे कळत नकळत का होईना, पण अनेक महत्त्वाची कार्ये पार पाडली जातात. विशेषतः तळागाळापर्यंत लोकसाहित्य पोचत असल्यामुळे त्याची व्याप्ती जास्त असते. म्हणूनच लोकसाहित्याचे महत्त्व अजूनच वाढते. लोकसाहित्याच्या प्रयोजनासंबंधी विचार करता पुढील गोष्टी प्रामुख्याने लक्षात येतात.

१. नीतीशिक्षण

लोकसाहित्यात दिसणाऱ्या समाजातील प्रचलित रूढी, परंपरा, प्रथा, नीतीकथा, प्राणीकथा याद्वारे उच्च प्रकारचे नीतीशिक्षण समाजाला मिळत असते. समाजात कसे वागावे, पारंपरिक आचारविचार, पेहराव, राहणी, खाद्यपदार्थ

याविषयीच्या संकेतांविषयी माहिती लोकसाहित्यातून समाजाला मिळते. संस्कृतीचे वहन लोकसाहित्यातून होत असल्यामुळे व्यक्तीच्या स्वैरतेला आळा बसतो. सामाजिक संकेतांचे, परंपरांचे पालन आपल्याला करायचे आहे, ही भावना लहानथोरंपर्यंत सगळ्यांच्या मनात निर्माण होते. समाजात कोणते कृत्य मान्य आहे, कोणते निषिद्ध आहे, याची माहिती मिळते. ही सगळी ज्ञानगंगा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होत असते.

२. अनौपचारिक शिक्षणाचे माध्यम

परंपरागत व्यावसायिक कौशल्ये जसे विविध प्रकारच्या गाठी बांधण्याचे कौशल्य, मांडे, बाशिंग बनविण्याचे कौशल्य, कलात्मक आविष्कार, जसे लोकनृत्य, लोकचित्रे यांचे कुठलेही प्रशिक्षण वर्ग नसताना हे ज्ञान एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होत असते. कुंभार, सुतार, लोहार, चांभार यांचे हस्तकौशल्य हेसुद्धा कुठेही न शिकता पुढच्या पिढीपर्यंत पोचते. जातिअंतर्गत सांकेतिक बोली, क्षेत्रदेवता, लोकदेवतांची परंपरा असे संस्कृतीचे शिक्षण लोकसाहित्याच्या स्वरूपात प्रवाहीपणे पुढेपुढे वाहत राहते. लोकसाहित्याच्या अशा स्वरूपाच्या संक्रमणामुळे समाजजीवनात परंपरासातत्य असते.

३. राष्ट्रीय ऐक्य

अनेक सण, उत्सव, धार्मिक विधी परंपरागत पद्धतीने साजरे केले जातात. त्यामुळे एकटेपणाची भावना लोप पावते. माणूस हा तसाही समाजशील प्राणी आहे, म्हणूनच एकत्रितरीत्या आनंद, दुःख व्यक्त करणे त्याला आवडते. लोकपरंपरा याचसाठी निर्माण झाल्या असल्यात. सर्वासोबत सण, समारंभ साजरे केल्याने लोकसमूह एका समान नात्याने एकत्र बांधला जातो. आपण एकटे आहोत ही भावना नष्ट होऊन आपण लोकसमूहाचे घटक आहोत ही जाणीव निर्माण होते. अर्थातच त्यामुळे राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण होण्यास हातभार लागतो. मानसिक ताणाचा निचरा होतो.

४. सामाजिक संस्थांचा आधार

समाजात परंपरेने चालत आलेल्या सामाजिक संस्थांना लोकसाहित्यामुळे आधार लाभतो. कुटुंबसंस्था, विवाह संस्था यांच्या विधींमध्ये थोडाफार बदल होत असला तरीही त्याचे मूळ स्वरूप कायम राहते. निरनिराळ्या सामाजिक संस्था तसेच धार्मिक संस्थांचे स्वरूप, त्यांचे कार्य याची माहिती लोकसाहित्यातून मिळत असते.

५. स्वप्नरंजन

लोकसाहित्यामुळे माणसाला काही क्षणांपुरता का होईना अद्भुतरम्यतेत प्रवेश मिळतो. जीवनातील दुःख, चिंता, निराशा, अपयश यांतून काही काळापुरता मुक्ती मिळाल्याने त्याच्या मनातील ताण नाहीसे होतात. लोकनृत्यातील सहभागामुळे त्याच्या शरीराला आणि मनाला तजेला मिळतो. लोककलांमुळे तो थोड्यावेळासाठी का होईना आपल्या मनाचा राजा होतो. या भावनेमुळे त्याला वेगळा आत्मविश्वास मिळतो. त्याचप्रमाणे 'लोकसाहित्य हे सामाजिक निषेधाचे वाहक आहे. लोकगीते, लोककथा, उखाणे, होळीचा फगवा, दिवाळीचे डोयरे, पोळ्याच्या झडत्या, लग्नातील थट्टामस्करी या प्रसंगांद्वारे व्यक्ती स्वतःची तसेच समाजाची प्रतिक्रिया नोंदवतो. ती समूहाची निर्मिती असल्यामुळे त्यावर कोणी आक्षेपही घेऊ शकत नाही.'^३

६. मनोरंजन

आबालवृद्धांचे मनोरंजन करणारे असेही लोकसाहित्याचे स्वरूप आहे. लोककथा, लोकगीते, म्हणी, उखाणे, यातील कितीतरी भाग मनोरंजनासाठी निर्माण केलेला आहे. विधीनाट्यात विधीचा भाग असला तरी त्यातील नाट्यात्मकतेमुळे त्यात रंजकत्व निर्माण झालेले असते. लोकनृत्य, खेळ यांतून शारीरिक वा मानसिक आनंद मिळतो. पहेलिका, उखाणे यातून बौद्धिक क्रीडेला चालना मिळते. डॉ. गंगाधर मोरजे म्हणतात, 'लोकसाहित्य प्रायोगिक कला आहे. ते विशिष्ट लोकसमूहाचे मनोरंजन करण्याचे त्यांना आल्हाद देण्याचे कार्य करते. कलांच्या आस्वादन प्रक्रियेत आणि लोकसाहित्यातील आस्वादन प्रक्रियेत थोडी भिन्नता जाणवते. लोकसाहित्य निर्मितीचे वा आस्वादाचे प्रयोजन सारखे वा वेगवेगळे असू शकेल, पण लोकसाहित्याचा प्रयोग करणारा आपल्या परीने तो प्रयोग रंजक करित असतो, हे नाकारता येत नाही. त्याच्या परीने ती कलानिर्मिती असते व ज्या लोकसमूहासमोर ती सादर केली जाते, तो लोकसमूहही 'कला' म्हणून त्या प्रयोगाचा आस्वाद घेत असतो.'^४

७. जनसंपर्काचे प्रभावी माध्यम

प्रबोधन, धर्मजागरण आणि करमणुकीबरोबरच लोकसाहित्याने जनसंपर्काचे माध्यम म्हणून भारतीय जीवनात मोलाची कामगिरी केली आहे. लोककलांना जातीधर्माचे बंधन नसते. संत एकनाथ महाराजांनी भारूडासारख्या लोककलाप्रकाराचा तत्कालीन सामाजिक आणि धार्मिक जागृतीसाठी समर्थपणे वापर केला. महात्मा फुले यांनी प्रबोधनासाठी लोकसाहित्याचाच आकृतिबंध स्वीकारला. कीर्तनकार, शाहीर यांनीही लोककलांद्वारे भारतात नवजागृती आणण्यासाठी प्रयत्न

केले. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात आकाशवाणी, दूरदर्शन, वर्तमानपत्रे अशी प्रभावी माध्यमे असली तरीही माणसाच्या चैतन्ययुक्त वाणीचा प्रत्यक्ष संपर्काचा प्रभाव समोरच्या समुहावर पडतो. तो प्रभाव निर्जीव यंत्रातून पडत नाही. त्या सादर करणाऱ्याबद्दल लोकसमूहाला आपलेपणाची भावना असते. हा सजीवांचा सजीवांशी असलेला व्यवहारजनसंपर्काच्या दृष्टीने निश्चितच प्रभावी ठरतो.

८. कलाप्रकारांचे उगमस्थान

विविध कलाप्रकार लोकसाहित्यातून जन्माला आलेले आहेत पुढे त्याच्यात कलात्मक प्रयोगांचा प्रवाह मिसळल्याने त्याचे बदललेले स्वरूप आज आपण पाहतो. उदा. परंपरेने चालत आलेली लोकगीते, लोककथा, चित्रकला, नृत्य, संगीत, लोकनाट्य यांच्यात आधुनिक कलांची बीजे निश्चितच दिसतात. उलट ज्यावेळी एखाद्या कलाप्रकारात साचलेपणा येतो, तेव्हा लोकसाहित्यातून किंवा लोककलेतून संजिवनी मिळालेली आपण पाहतो. जसे वारली पेंटिंगला आलेले चांगले दिवस, नाट्यामध्ये लोकसाहित्यातील मिथके, पात्रे किंवा संदर्भ वापरणे, तमाशा, लावणी यांना आलेले चांगले दिवस या दृष्टीने कलाप्रकारांच्या विकासात लोकसाहित्याचा मोठा वाटा आहे.

लोकसाहित्य हे एखाद्या नदीच्या प्रवाहाप्रमाणे अनेक अज्ञात प्रवाहांच्या एकरूपतेतून निर्माण होते. लोकसाहित्याचे स्वरूप विशाल, व्यापक, मनोहर आहे. एकप्रकारचे स्वाभाविक जीवनदर्शन घडविणारा तो एक महान कल्पवृक्ष आहे. म्हणूनच जोपर्यंत समाज आणि मानवाचे अस्तित्व आहे, तोपर्यंत लोकसाहित्य जिवंत राहणार, यात शंका नाही.

निष्कर्ष

१. लोकसाहित्यातील 'लोक' हा शब्द अत्यंत महत्त्वाचा आहे.
२. लोकसाहित्याच्या विशेषांचा आणि लक्षणांचा बोध होईल अशी समाधानकारक व्याख्या अजून तयार करता आली नाही.
३. लोकसाहित्य हे मौखिक किंवा अलिखित स्वरूपात असते.
४. पारंपरिकता हा लोकसाहित्याचा महत्त्वाचा विशेष होय.
५. लोकसाहित्याचा कर्ता अज्ञात असतो.
६. लोकसाहित्य हे एकाचवेळी परिवर्तनशील व पारंपरिक असते.
७. लोकसाहित्याचा अभ्यास म्हणजे संस्कृतीच्या अभिसरणाचा अभ्यास आहे.
८. एखाद्या कलाप्रकारात साचलेपणा येतो, तेव्हा लोकसाहित्यातून किंवा लोककलेतून त्याला संजिवनी मिळते.
९. लोकसाहित्याचे स्वरूप विशाल, व्यापक, मनोहर आहे.

संदर्भ

१. मांडवकर, भाऊ, विदर्भ आणि लोकसाहित्यलेखनाचा आलेख, वैदर्भीय लोकसाहित्य, सेवा प्रकाशन, अमरावती, पहिली आवृत्ती, १९८६, पृ. १५
२. भागवत, दुर्गा, प्रस्तावना, लोकसाहित्याची रूपरेखा, वरदा बुक्स, पुणे, दुसरी आवृत्ती, १९७७
३. कालभूत, डॉ. पुरुषोत्तम, लोकसाहित्य : उद्गम आणि विकास, लोकसाहित्य स्वरूप आणि विवेचन, विजय प्रकाशन, नागपूर, पहिली आवृत्ती, २००७, पृ. १०
४. डॉ. गंगाधर मोरजे, प्रस्तावना, लोकसाहित्य: एक स्वतंत्र अभ्यासक्षेत्र, दास्ताने रामचंद्र अँड कं., पुणे, प्रथमावृत्ती १९८५, पृ ८

Published Details

Marathi Pradhyapak Sanshodhan Patrika (MPSP), Dr. Bhau Mandavkar Research Centre (DBMRC), Kalamb, p-ISSN 2454-7409, e-ISSN 2582-5305, Vol. I, Issue I, Jan. 2016, pp. 106-109, IF 4.084

URL: http://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=43

Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3632262>